

Trg Sv. Terezije danas (foto: Milan Drmić)
St. Theresa's square today (photo: Milan Drmić)

Zlatko Uzelac

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

**Trg sv. Terezije u Požegi,
pitanja urbogeneze**Izvorni znanstveni rad – Original scientific paper
predan 28. 12. 1994.

Osim velikoga glavnog gradskog trga, Trga Sv. Trojstva, smještenog u središtu i težištu požeškog prometnog »križa«,¹ slojevita urbana struktura povijesne jezgre Požege imade još jedan, također površinom razmjerno veliki gradski trg. Formiran je na poprečnom pravcu koji je značio najkraću vezu između Kamenitih vrata, najvažnijeg od četiri ulaza u grad (iz pravca središta doline i dalje od Osijeka), i podnožja pristupnog puta do srednjovjekovne požeške tvrđave postavljene na dvjestotinjak metara dugačkoj i (prosječno) četrdesetak metara visokoj stijeni.² Zajedno sa tri kraće ulice, povezane s trgom (današnje Župna, Gimnazijska i Lermanova ulica), trg predstavlja najznatniju baroknu »dopunu« pretežno srednjovjekovne urbane strukture Požege unutar nekadašnjih srednjovjekovnih gradskih zidina.³ Na njemu je polovicom 18. stoljeća, nedugo nakon što je vojska definitivno napustila tvrđavu (koja je zatim predana u vlasništvo zagrebačkog biskupa), izgrađena nova monumentalna barokna župna crkva Sv. Terezije Avilske, po kojoj je trg dobio svoje (danas opet obnovljeno) ime – Trg Sv. Terezije.

Iako je taj »drugi« požeški trg oduvijek bio pomalo u sjeni glavnog trga, od koga se posve razlikuje karakterom, genezom i tlocrtnim oblikom (zajedno sa susjednom Gimnazijskom i Lermanovom ulicom, koje su svoju današnju širinu i oblik dobile u 19. stoljeću, to je gotovo jedini »geometrijski« element u izrazito organskoj urbanoj strukturi Požege); njegova današnja vrlo izražena marginalizacija poglavito je posljedica pretvaranja trga u park sredinom tridesetih godina ovog stoljeća. Park je nastao radi uređenja trga, ali je danas naraslo i, osobito 70-tih i 80-tih godina, neselektivno dopunjavano drveće »parka« svojim gustim krošnjama gotovo potpuno zaklonilo i poništilo ključne vrijednosti trga sadržane u nekadašnjim otvorenim vizurama na dominantnu arhitekturu barokne crkve i osobito prema jugu na iznimno slikoviti krajolik u koji je grad uronjen. Zaklonjena drvećem ostala je marginalizirana, pa i neopravdano zapuštena, istraživački i restauratorski, i župna crkva, iako je bez sumnje riječ o jednom od najznatnijih ostvarenja našeg baroka. Uz njezino pročelje, neposredno pred ulaznim portalom, odvija se brzi automobilski prolaz preko trga, a uz prometnicu na trgu je još uređeno i parkiralište. I sam prostorni okvir trga, koji nikada nije bio posve dovršen (posebno na zapadnoj strani, duž regulacione linije nasuprot crkvi) pretrpio je, osobito u najnovije vrijeme, dodatnu urbanu degeneraciju, koja sada prijeti trajnim posljedicama.⁴

Slikovitost i izvornu vrijednost ambijenta u kome je trg smješten moguće je bolje vidjeti samo na nekoliko razglednica s kraja prošlog i početka ovog stoljeća, koje je većinom snimio požeški fotograf Wolner, a izdao knjižar Lavoslav Klein. U širokoj vizuri prema jugu otvarao se pogled na vinogradima i voćnjacima pokrivene gorske obronke, na tu drugu, kultiviranu, »polovinu« grada neposredno uronjenog samim svojim središtem u gorsko zelenilo. Gotovo da ni na glavnom trgu sraslost grada i njegovog jedinstvenog krajolika nije bila tako izražajna, čemu je posebno pridonosila znakovita točka na samom vrhu, smještena točno u osi široke Gimnazijske ulice – Thallerova »koliba«, najbolji požeški spomenik građanskog osjećanja jedinstva s kultiviranim krajolikom 19. stoljeća.⁵ Uz južni rub trga, odvajajući utok Lermanove ulice od središnje otvorene plohe trga sa spomenikom fra Luki Ibrisimoviću u sredini, koji je grad podigao 1893. godine, pozvavši tada najslavnijeg kipara u Monarhiji Gorgya Kissa, kao i duž Gimnazijske ulice, ispred nove zgrade Gimnazije, dvoredi akacija i divljih kestena posađeni 1885. godine samo potcrtavaju skladni rast arhitekture do iza početka 20. stoljeća.

Uz crkvu, s lijeve je strane zgrada nove Gimnazije, koju je grad podigao 1877. godine prema projektu županijskog mjernika

Sažetak

Trg Sv. Terezije u Požegi na prvi pogled čini se sličnim brojnim trgovima 18. stoljeća u većim i manjim gradovima cijelog panonskog prostora na kojima se ističu župne crkve s visokim zvonikom na pročelju. No, od njih se razlikuje tipološki, jer osim župne crkve na trgu nije bilo drugih javnih građevina, pa je prostor trga bio podređen samo jednom cilju – reprezentaciji arhitekture crkve. Trg se ističe i osebujnom urbogenezom. Svoju geometriju duguje specifičnoj vrsti javnog prostora iz turskog vremena, kada se na mjestu kasnijeg baroknog trga nalazila musala – džamija na otvorenom u obliku velikog dvorišta za zajedničke molitve cijele muslimanske gradske zajednice petkom i blagdanom. Musala je bila neka vrsta glavne džamije u gradu, pa je u toj funkciji naslijedila srednjovjekovnu župnu crkvu Sv. Pavla, koja je srušena prilikom osvajanja grada. Nakon stopedesetogodišnje turske vladavine prostor musale pretvoren je u sajmiste, a kada je tu 1763. godine izgrađena nova barokna župna crkva Sv. Terezije Avilske, ostvaren je u povijesnom diskontinuitetu izmjena civilizacija novi kontinuitet glavnoga gradskog religijskog središta.

Trg Sv. Terezije, Gimnazijska ulica, Thallerova »koliba« (foto: Wollner 1., 2.; Griesbach 3.)

St. Theresa's square, Gimnazijska ulica, Thaller's »cottage« (photo: Wollner 1., 2.; Griesbach 3.)

Crkva Sv. Terezije, fotografija s kraja 19. stoljeća. Gradski muzej u Požezi

St. Theresa' church, photograph made at the end of the nineteenth century. Civic Museum, Požega

Vilima Justa, zaklanjajući tek podnožje nekadašnje stijene na kojoj je stajala srednjovjekovna tvrđava. Na vrhu njenog krovišta izgradio je profesor Gimnazije Oton Kučera zvjezdarnicu, najstariju u Hrvatskoj, prije one koju će kasnije podići na Popovu tornju u Zagrebu. Do Gimnazije je drveno vatrogasno spremište, a dalje na uglu s Kanižličevom ulicom kuća knjigoveže Wolfa, koji je u Požegu doselio iz Banja Luke, izgrađena 1894. godine na mjestu starije »Narodne gostionice«. Tu je nekoć stajala turska česma, a uz rub uspona do ulaza u tvrđavu bio je i barokni kip Sv. Ivana Nepomuka, koji je premješten u posebnu nišu na pročelju Wolfove kuće uz Gimnazijsku ulicu. U njenom uskom dvorištu, usječenom u stijenu, imao je knjižar Klein svoju tiskaru, a u kući će se, u stanu na prvom katu, roditi pjesnik Dobriša Cesarić. U dnu Gimnazijske ulice podignuta je 1904. godine zgrada Djevojačke škole, na mjestu starije prizemnice, od koje je preuzela motiv zabata u osi ulice. Uz školu je i oniži zvonik s kupolom nad kapelicom časnih sestara Sv. Vinka Paulskog, koje su u susjednoj zgradi stare isusovačke gimnazije, što već zatvara istočni kraj Trga Sv. Trojstva, uredile svoj samostan 1878. godine, nadozidavši jedan kat.

Na zapadnoj strani Gimnazijske ulice vidi se prizemnica požeške pošte, koju je u zakupu od kraja 18. stoljeća u Požezi držala obitelj

Thaller, nasljednici isusovačkog apotekara, brata laika, a zatim gradskog apotekara Pavla Thallera, pisca flogistonskog *Uvoda u kemiju*. Do pošte je stajala na uglu jedna od nekoliko obiteljskih kuća Thallerovih u gradu, a do nje oveća prizemnica koju je do početka 80-tih godina posjedovao Tomo Kraljević, otac slikara Miroslava (prije nego je po dužnosti otišao u Gospić, gdje se slikar rodio). Slikarev stric Teodor, s kojim je Miroslav bio priso vezan, bio je župnik Sv. Terezije, a Miroslav je u Požegu došao pohađati četvrti razred gimnazije 1899/1900. školske godine, upravo kada su zaslugom župnika Teodora Kraljevića (kasnije opata i kanonika) slikari Oton Iveković i Celestin Medović oslikavali crkvu Sv. Terezije. Pripremajući se za prijem na min-hensku Akademiju, slikar će u crkvi kopirati 1906. godine, u crtežu i akvarelu, Ivekovićeve *Sv. Metodija* i Medovićeve *Apoteozu Sv. Terezije*,⁶ a više puta će naslikati i samu crkvu. Kuća koju je kupio Tomo Kraljević bila je izgrađena potkraj 18. stoljeća na mjestu nekadašnjeg isusovačkog vrta, kao i jednokatna barokna zgrada blatačkog vlastelina Hranilovića do nje. Vrt je rasparceliran na četiri dijela i prodan nakon ukidanja isusovačkog reda 1773. godine. Imao je križni raspored staza, s drvoredima i sjenicom u sredini (na sjevernoj strani i vrtlarsku kućicu), a prilikom parceliranja ostala je njegova osnovna podjela u pravcima današnjih parcela na mjestu nekadašnjeg vrta. Posljednji je trg snimio, gotovo s istog mjesta, Đuro Grisbach, početkom tridesetih godina, u seriji svojih antologijskih fotografija Požege. Snimak je nastao prije nego je Gimnaziji 1939. godine dozidan drugi kat i oguljena fasada, a nakon što je na mjestu nekadašnje kuće Tome Kraljevića nastala katnica poduzetnika Samardžije iz Blacka (Kuzmice) (pa su tako jedna do druge postavljene katnice iz dva razdoblja blatačke povijesti s kojom je i crkva Sv. Terezije povezana, jer je blatačka crkva, koju je u 18. stoljeću podigao u svom rodnom mjestu dakovački biskup i župan obnovljene požeške županije Antun Čolnić, bila filijala požeške župe). Kuća je izgrađena 1923/24. godine, čini se, prema projektu Josipa Seissela, koji je budući arhitekt (i slikar Jo Klek) projektirao prije upisa na fakultet. Do nje je na mjestu Thallerove kuće 1928. godine podignuta Rališeva prizemnica, iza koje je bila tiskara, skromni projekt gradskog inženjera Konrada. No najljepšu fotografiju snimio je, s druge strane, s prozora nove Djevojačke škole, Julije Kempf kao najbolju posvetu crkvi Sv. Terezije i Gimnazijskoj ulici. Procesija iz crkve vodi pored Gimnazije, sa zvjezdarnicom na njenom vrhu. Dama sa sunco-branom i gospodin sa skinutim šeširom smjerno čekaju prolazak procesije u skretanju prema Trgu Sv. Trojstva.

Trg Sv. Terezije se svojim tlocrtnim oblikom približava izduženom pravokutniku, dugom malo više od sto metara, a širokom prosječno više od četrdeset metara. Već na prvi pogled posve podsjeća na planirane »artificijelne« barokne trgove, s tim da se, posebno zbog određenog karakterističnog odmaka od stroge geometrijske pravilnosti, tipološki čini osobito srodnim nizu glavnih trgova većih i manjih naselja Vojne granice kao i velikog broja drugih, u 18. stoljeću planiranih naselja u cijelom panonskom prostoru. Osim karakteristične dominacije središnje položene župne crkve s visokim zvonikom na pročelju, i za te je trgove također karakteristična određena nepravilnost regulacije. Ali osim te osnovne izvanjske sličnosti, Trg Sv. Terezije svim se svojim ostalim karakteristikama bitno razlikuje ne samo tipološki nego i osebnom urbogenezom, značeći zasebni urbani fenomen koji ima svoje istaknuto i posebno mjesto u tipologiji naših baroknih trgova.

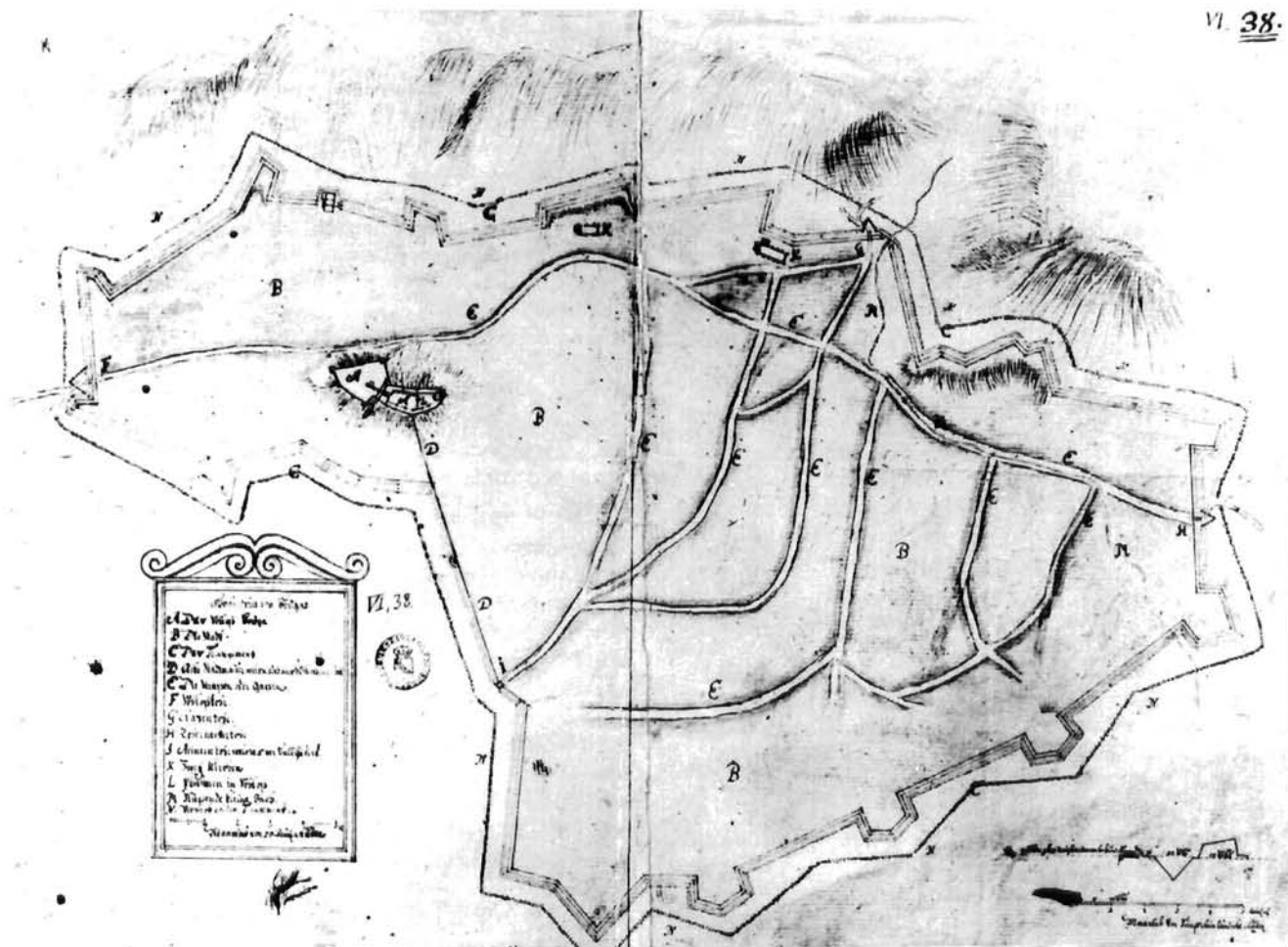
Za razliku od srodnog tipa baroknih trgova, ponajprije, požeški Trg Sv. Terezije nije središnji gradski trg, pa osim župne crkve na njemu nije bilo drugih istaknutijih javnih građevina (ne ubra-

jajući kasnije izgrađenu zgradu nove Gimnazije). Svojom velikom, i izvorno posve praznom, otvorenom plohom, koja se prvenstveno doimala kao veliki otvoreni pretprostor župne crkve trg je doista bio podređen samo jednoj funkciji – reprezentaciji arhitekture župne crkve. Dojam da je upravo u tu svrhu bio i projektiran pojačava činjenica da je njegova širina ispred pročelja crkve istovjetna dužini tlocrta crkve, a i u dužini plohe trga može se pronaći određena usklađenost dimenzija. Isto tako i položaji četiri pristupne ulice na četiri ugla trga, od kojih se osobito iz ulica na nasuprotnoj, zapadnoj strani trga otvaraju arhitekturom crkve usmjerene dijagonalne vizure na njena vrlo skladna i slikovita pročelja, pridonose utisku određene (barokne) artificialnosti trga, kojim uz to dominira izrazito artificialna i stilski osebjuna arhitektura barokne crkve.⁷ No usklađenost dimenzija trga i ostalih njegovih formativnih elemenata s arhitekturom crkve posljedica je pažljivog i iznimno promišljenog smještaja crkve prilikom određivanja mjesta za njezinu gradnju 1756. godine, dok je sam trg (kao otvorena i prazna ploha), isto kao i sve pristupne ulice, postojao već i ranije.

Na to je ukazao još Julije Kempf,⁸ navodeći da je »tu bio u 18. vijeku prije zidanja crkve prazan prostor, osim što je u pozadini današnje crkve stajalo tvrđavno skladište i neke manje zgrade«, te da je »prazninu još više s istočne strane povećao tvrđavni brijeg, a s južne isusovački vrt, koji je dosezao gotovo do pročelja

kuća južnog dijela današnjeg trga«. Postojanje trga prije izgradnje crkve potvrđuje podatak iz ugovora Gradskog magistrata i požeškog Isusovačkog kolegija iz 1747. g., kojim grad »zauvijek daje rečenom Kolegiju posjede koje dosad posjeduje«. U detaljnom opisu granica posjeda, kao sjeverna granica »posjeda stare Rezidencije s vrtom uz njega« navodi se »trg koji vodi od biskupskih kuća prema tvrđavi« (»... platea a Domibus Episcopilibus vesus arcem tendens«), a kao ostali graničnici vrta »na istoku posjed i kuća Matije Bosilkovića, lončara, s juga javni put, odnosno trg koji vodi prema tvrđavi (via, seu platea, publica ex Foro versus arcem tendens), sa zapada staza i jarak kojim voda teče i odlazi s trga kroz taj vrt i posjede Dominika Prunera, kirurga, Petra Katarinčića i Antuna Drobleneka (semita, et alveolus, per quem aqua ex foro intra ipsum hortum ... defluit)«.

Terminom »forum« i »forum publicum« naziva se u dokumentima i planovima grada iz 18. stoljeća u Požegi uvijek samo glavni trg, dok je terminom *platea* u istom dokumentu, u opisu granica isusovačkog posjeda kod Kamenitih vrata, posjeda »gdje je bila prva Rezidencija, a sada pak podignuta kuća i kovačnica (officina ferraria)«, označen i »put i trg (via et platea publica) koji se proteže od prije rečenih kamenih vrata do trga (forum)«. Ulično »bubrežasto« proširenje s unutrašnje strane sjevernih gradskih vrata doista je imalo formu malog trga, pa je to i navedeno, za razliku od ulice (puta), »via«, koja vodi dalje do

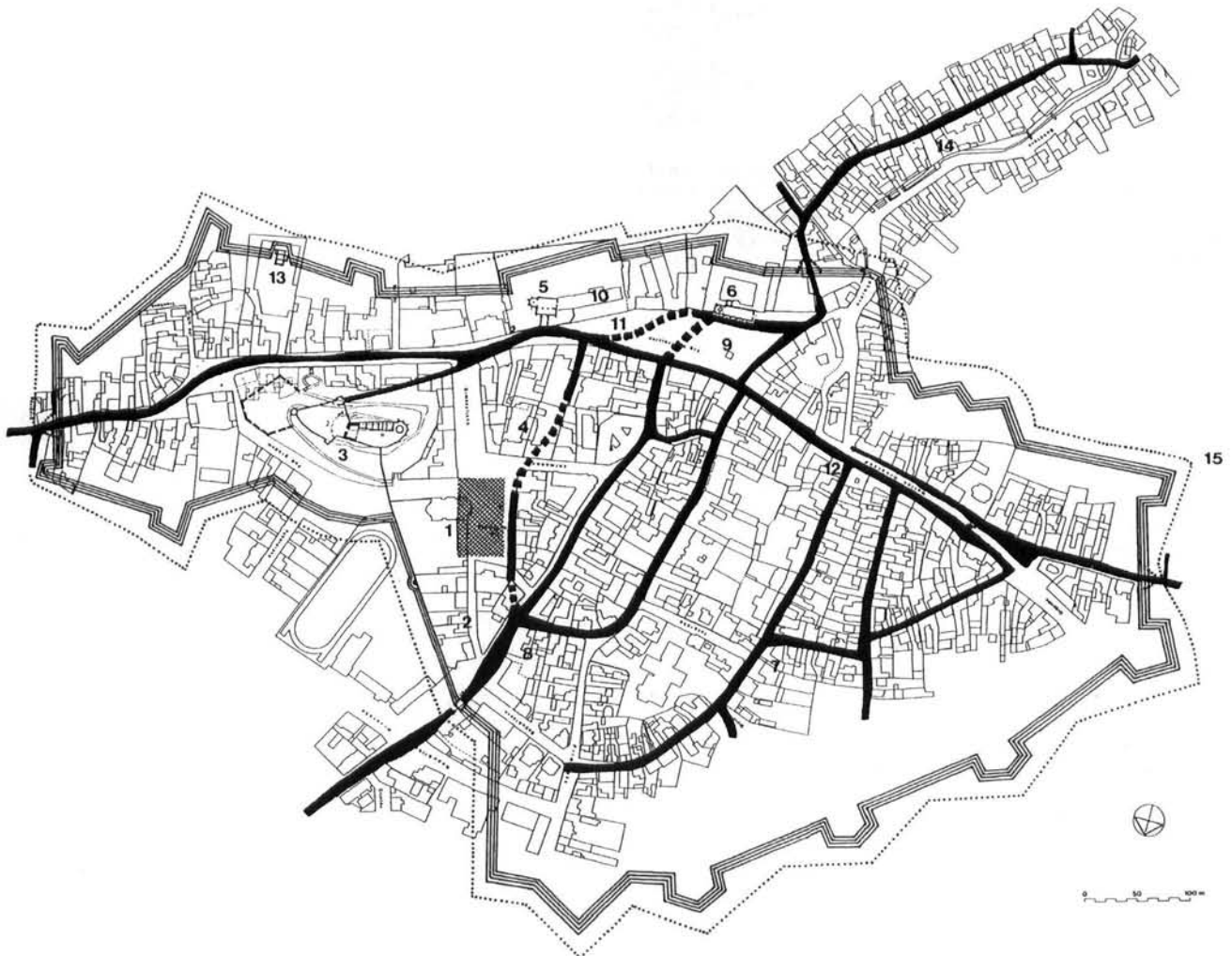
Plan Požege iz 1688. g. Gradski muzej u Požegi (fotografija originala iz arhiva u Karlsruheu)
The plan of Požega from 1688. Civic Museum, Požega (original photo from the Archive in Karlsruhe)

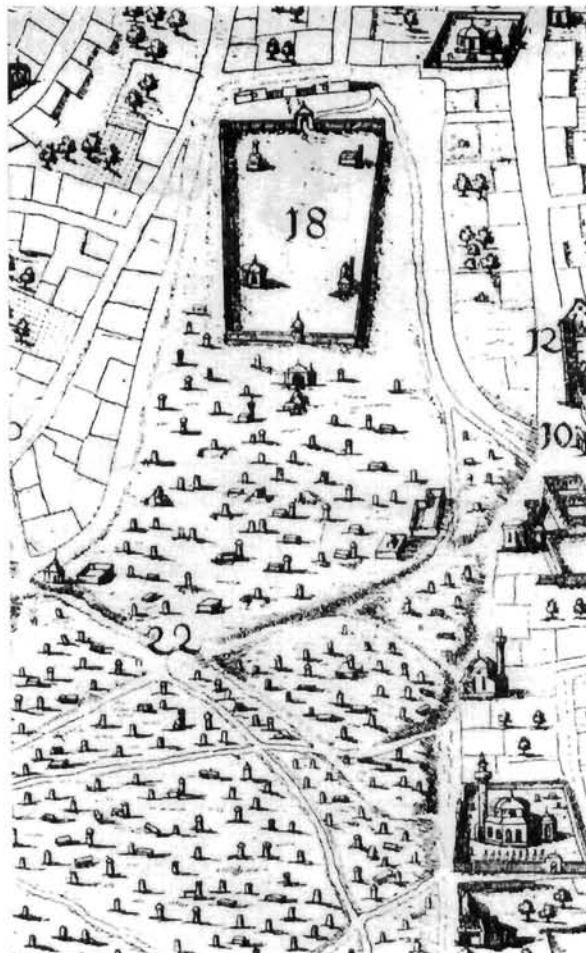
Restitucija plana Požege iz 1688. g. s pretpostavljenim položajem musale i nekih od istaknutijih građevina iz turskog razdoblja (N. Moaćanin, Z. Uzelac; crtež: D. Stepinac)

1. Pretpostavljeni položaj musale na mjestu današnjeg Trga Sv. Terezije
2. Pretpostavljeni položaj srednjovjekovne župne crkve Sv. Pavla, vjerojatno srušene prilikom osvajanja grada u siječnju 1537. g.
3. Tvrđava (nekoć kraljevski, županijski Castrum), saraj požeških sandžak-begova
4. Mahala mesdžida Kejvan-vojvode (u 16. st.)
5. I. carska džamija (sultana Sulejmana), gotička crkva (vjerojatno dominikanska Sv. Marije), danas Sv. Lovre
6. II. carska džamija (Selima II), zvana »Kloštar džamija« i »Velika«, do oko 1570. g. franjevačka crkva Sv. Dimitrija (13. st.), danas franjevačka crkva Sv. Duha
7. Pretpostavljeni položaj Jahja-pašine džamije i dio grada nastao pretežno u drugoj polovici 16. st. izvan srednjovjekovnih zidina
8. Mogući položaj III. carske džamije (Murata III)
9. Zapadni dio srednjovjekovnog trga na kome su izgrađeni dućani vakufa Mehmed-paše Jahjapašića (trgovačka čaršija)
10. Ostaci Gazi Husrev-begova hamama i
11. Položaj karavan-saraja s nekoliko dućana, Gazi Husrev-begov vakuf za uzdržavanje javnih građevina u Sarajevu
12. Postojeća kamenom zidana kuća, značajnim dijelom iz turskog vremena
13. Kuća u Grabriku ucrtana na planu grada s kraja 17. st., možda ljetnikovac Ulama-paše
14. Kršćanska mahala Vućjak izvan gradskih utvrđenja, nekoć s drvenom crkvom Sv. Duha, danas barokna crkva Sv. Filipa i Jakova
15. Tekija, sinanijska tekija, možda u početku tekija Ulama-paše i turbe. Mjesto hodočašća

Reconstituted urban plan of Požega at the end of the seventeenth century with supposed position of the »musala« and some other more important buildings of the Turkish period (N. Moaćanin, Z. Uzelac)

1. *Supposed location of the »musala« on what is today St. Teresa's Square*
2. *Supposed location of the Medieval parish church of St. Paul, probably demolished during the siege of the town in January 1537*
3. *The Fort (formerly a royal Castrum), later Serai of the Slavonia's Beys*
4. *Kejvan's Mahalla (16th c)*
5. *First Imperial (Sultan Suleiman's) Mosque, Gothic church (probably Dominican church of Our Lady), today St Lawrence's church*
6. *Second Imperial (Selim II) Mosque, called »Kloštar džamija« or »Large« Mosque. Up to about 1570 it was the Franciscan church of St. Demetrius (13th c), today the Franciscan church of the Holy Spirit*
7. *Supposed position of Jahja-Pasha's Mosque and the town district built mostly in the second part of the sixteenth century outside the Medieval walls*
8. *Possible location of the Third (Murat III) Imperial Mosque*
9. *Western part of the Medieval square which was the commercial district*
10. *Remains of Gazi Husrev Bey's Bath and*
11. *Position of the Caravanserai with several stores, Gazi Husrev Bey's legacy for the support of public buildings in Sarajevo*
12. *Surviving house with stone walls, in great part from Turkish times*
13. *House in Grabrik, marked in a city plan from the end of the 17th c, possibly the summer house of Ulama-Pasha*
14. *The »Vućjak« Christian »mahalla« outside the city walls, formerly with the church of the Holy Spirit, today the small Baroque church of the Saints Philip and Jacob*
15. *Moslem monastery (tekija) originally perhaps Ulama-Pasha's, and domed burial site. A place of pilgrimage*

Musala u turskom Beligradu (Beogradu), detalj grafičkog lista Joana Battiste Gumppe »La fortezza e la Citta di Belgrado assediata dal Serenissimo Massimiliano Emmanuele Elettore, e Duca di Bauiera ... anno 1688.« repr. izd. NBS, 1978. (Natpis u legendi: »18. – un cortille chiuso di muro, doue i Turchi in tempo d' estate faceuano le loro preghijere«).

»Musala« in the Turkish Beligrad (now Belgrade), detail from the print by Joan Battista Gumppe »La fortezza e la Citta di Belgrado assediata dal Serenissimo Massimiliano Emmanuele Elettore, e Duca di Bauiera ... anno 1688«, reprinted edition NBS, 1978. (Inscription of the print: »18. – un cortille chiuso di muro, doue i Turchi in tempo d' estate faceuano le loro preghijere«).

Restitucija plana dijela grada između Kamenitih vrata i pristupa Tvrđavi u 18. stoljeću (Z. Uzelac, D. Bakliža)

1. Župna crkva Sv. Terezije Avilske i biskupsko sjemenište (kasnije župni dvor)
2. Kamenita vrata
3. Tvrđava i ostatak gradskih zidina
4. Kip Sv. Ivana Nepomuka i turska česma
5. Podnožje tvrđavske stijene prije izgradnje postojećih kuća
6. Župni vrt (?)
7. »Biskupat«
8. Biskupsko skladište
9. Pješački prolaz između Trga Sv. Trojstva i Trga Sv. Terezije (ostatak dijela srednjovjekovne ulice)
10. Isusovački kompleks sa crkvom Sv. Lovre i gimnazijom
11. Isusovački vrt (do 1773.g.)
12. Isusovački posjed »Stare rezidencije« s kovačnicom
13. Palača Hranilović (izgrađena na rasparceliranom zemljištu bivšeg isusovačkog vrta oko 1780. g.)

Reconstituted plan of the town district stretching between the Stone Gate and the access to the Fort in the eighteenth century (Z. Uzelac, D. Bakliža)

1. Parish church of St. Teresa of Avila and Diocesan Seminary (later parish building)
2. Stone Gate
3. The Fort and remains of City Walls
4. Statue of St. John Nepomucenus and Turkish Fountain
5. Foot of the rock underlying the Fort before the houses standing there today were built
6. Parish garden?
7. »Diocese«
8. Diocesan Storage Building
9. Pedestrian passage between the square of the Holy Trinity and the square of St. Teresa (remains of part of a Medieval street)
10. Jesuit complex with St. Lawrence's church and Gimnasium
11. Jesuit Garden (down to 1773)
12. Jesuit property, the »Old Residence« and its Blacksmith's shop
13. Hranilović Palace (built on a segment of the former Jesuit garden about 1780)

glavnog trga. No, bez obzira na određenje termina *platea*, opis jasno potvrđuje posve istu situaciju tog dijela grada kakva je i kasnije ucrtana na planovima grada iz posljednje četvrtine stoljeća, a već i samo postojanje ulice od Biskupata »prema tvrđavi« (današnje Lermanove ulice), zbog konstelacije prostornih odnosa, bez sumnje znači da je i sam trg morao postojati, i to u manje-više istom obliku kao i kasnije (osim što je prilikom gradnje crkve neznatno sužen ispred njenog pročelja).

Uz Kempfov opasku da je »prazninu« trga još više s istočne strane povećao tvrđavski brijeg, treba dodati da je u to vrijeme zapravo cijelim prostorom trga dominirala tvrđava na brijegu, a osobito njena visoka branič-kula, koja se na svom istaknutom položaju na zapadnoj strani tvrđavskog »Gornjega grada« zacijelo još više isticala s prazne plohe trga, pa je cijeli ambijent morao biti njome posebno označen. Iako je površina trga bila spojena s otvorenim podnožjem tvrđavskog brijega, ona ipak nije nastala kao dio brisanog prostora ispod tvrđave.¹⁰ Jasna omeđenost plohe pravcima rubnih ulica, odnosno strukturalna povezanost trga osobito s izravnim i najkraćim pravcem od Kamenitih vrata do podnožja pristupnog puta do ulaza u tvrđavu (kao istočnom granicom trga), uz ipak izraženu odmaknutost središta trga od podnožja brijega, ukazuju na drukčije porijeklo trga.

Ako je suditi prema kasnijoj, ukorijenjenoj tradiciji, koja je nastavljena i nakon izgradnje župne crkve i trajala sve do potkraj 19. stoljeća, pa dijelom i do početka 20. stoljeća, tu je već ubrzo nakon oslobađanja grada od stopešetogodišnje turske vlasti bilo sajmište, i to prvenstveno stočno sajmište. U vrijeme velikih godišnjih sajmova, koji su bili bitni pokretači prosperiteta grada i odrednica njegovog trgovačkog i obrtničkog karaktera, posebno sajmovi na Duhovo i na Sv. Tereziju,¹¹ mnoštvo puka koje se slijevalo izdaleka, ispunjavalo je redovito oba trga kao i Gimnazijsku ulicu koja ih spaja, pa i susjedne pristupne ulice, a dok je glavni trg bio određen za trgovanje najraznovrsnijom robom, dijelom izloženom na štandovima, ispred župne crkve trgovalo se stokom, pa zatim (kako navodi Kempf) sijenom, žitom, drvom i »uopće robom što je seljaci dovoze na kolima«.¹² Vjerojatno je najprije površina trga služila za stočno sajmište i neovisno o sajmovima na glavnom trgu (gdje su se, osim godišnjih, redoviti tjedni sajmovi odvijali četvrtkom i subotom), a zajedno u vrijeme velikih godišnjih sajmova, da bi se zatim nakon izgradnje župne crkve tradicija mjesta nastavila, ali samo prigodom velikih sajmova. Prostor sajmišta odteretio je glavni trg, omogućivši rano njegov reprezentativniji razvoj.¹³

Sajmište je bilo vrlo dobro smješteno, neposredno iza najvažnijeg ulaza u grad, blizu glavnog trga, a dovoljno od njega odmaknuto i što je najvažnije izvan smjerova glavnih ulica, tako da bi se moglo zaključiti da je prostor za njega bio na tome mjestu posebno uređen, i to vjerojatno već na početku postupne obnove grada koji je u ratnom preokretu doživio radikalnu depopulaciju i izmjenu stanovništva 1687. godine, a konačno 1691. godine. Na takvu pretpostavku upućuje i najstariji poznati plan Požege, nastao vjerojatno već 1688. godine,¹⁴ na kome ne samo prostor kasnijeg Trga Sv. Terezije nego ni ulice s njim povezane nisu ucrtane (osim ulice koja je vodila zapadnom stranom današnjeg trga). Pa ipak, upravo taj plan posredno upućuje da je prostor za sajmište najvjerojatnije nastao na jednoj već postojećoj otvorenoj javnoj površini koja je naslijedena iz turskog vremena!

Plan je vjerojatno projekt obnove gradske obrambene linije 17. stoljeća, pa je osim nje od gradske strukture ucrtana samo tada postojeća ulična mreža, a od građevina ucrtane su, osim tvrđave, i dvije srednjovjekovne crkve, te u tlocrtu i jedna zgrada u Grabriku, možda zato što je stajala na samoj projektiranoj ili (vjerojatnije) već postojećoj trasi utvrđenja.¹⁵ Ulična mreža koja

je u to vrijeme postojala održala se gotovo u cjelini do danas. Sadržavala je naslijedenu srednjovjekovnu strukturu u središtu, te novije ulice u sjeverozapadnom dijelu grada (izvan nekadašnjeg zapadnog dijela srednjovjekovnih zidina, odnosno njihova opkopa) koje su nastale već u 16. stoljeću, u prvim desetljećima turske vlasti. Od srednjovjekovne strukture ostao je i u tursko vrijeme posve očuvan temeljni prometni križ s obrisima glavnog trga u središtu na kome su ubrzo nakon zauzeća grada 1537. godine dvojica glavnih osvajača Mehmed-paša Jahjapašić i Gazi Husrev-beg podigli javne građevine svojih vakufa (Mehmed-paša na zapadnoj polovici plohe i oboda dotadašnjeg velikog trga dućane, koji su zatim postali jezgra trgovačke čaršije, a Gazi Husrev-beg, na istočnoj polovici, hamam i karavan-saraj, te također nekoliko dućana).¹⁶ Iz srednjeg vijeka potječu i tri karakteristične paralelne ulice koje vode od Kamenitih vrata do glavnog trga, od kojih se dvije rubne odvajaju nakon uličnog proširenja iza Kamenitih vrata i zatim polukružno svijaju, skrivajući u tom svom dijelu tajnu nastanka najstarije jezgre Požege.

Pogledamo li detaljnije plan, uočiti ćemo neobičan detalj da u tursko vrijeme nije postojala izravna ulična veza između dvije tako važne točke kao što su glavni ulaz u grad i prilaz tvrđavi na kojoj je bio smješten i sam saraj požeških sandžak-begova. Od Kamenitih vrata moralo se ići do tvrđave zaobilazno, najprije do današnje crkve Sv. Lovre, koja je u tursko vrijeme bila pretvorena u prvu požešku džamiju (posvećenu sultanu Sulejmanu, a do nje je bio sagrađen i Gazi Husrev-begov hamam i karavan-saraj),¹⁷ a zatim se skretalo pod ostrim uglom do uspona prema ulazu u zidine tvrđavskog »Donjega grada«. Takav neobičan pravac još je očitiji ako restituiramo plan iz 1688. godine, tj. ispravimo deformacije uličnih trasa iz plana u skladu s postojećim stanjem, odnosno na temelju rekonstrukcije kasnije izmijenjenih detalja prema planovima grada iz 18. i 19. stoljeća (trase ulica nije moguće za sada preciznije rekonstruirati jedino na istočnom dijelu današnje plohe Trga Sv. Trojstva, te u nekim detaljima istočne od tri paralelne ulice od Kamenitih vrata prema Trgu).

U poslovično organskom formiranju ulične strukture orijentalnoga grada, koja je prirodno prihvatila zatečenu organsku srednjovjekovnu strukturu Požege, izostanak tako važne izravne veze mogao je značiti samo da je postojala ozbiljna prepreka koja je onemogućila uspostavljanje izravnog pravca. U srednjem vijeku preprekom je bila srednjovjekovna župna crkva Sv. Pavla, koja je, čini se, stajala blizu Kamenitih vrata, a budući da je zapadnim pročeljem morala biti okrenuta prema ulici, nalazila se najvjerojatnije upravo na trasi današnje Župne ulice, s tim da je pročeljem bila okrenuta uličnom proširenju pred Kamenitim vratima. Jedini podatak na temelju kojega se može zaključiti da je crkva stajala na tome mjestu potječe upravo iz turskog vremena, iz 1660. godine, kada je Požežanin fra Petar Nikolić, generalni vikar Zagrebačke biskupije, u svom izvješću o stanju crkava na području turske Slavonije, govoreći o požeškim crkvama spomenuo i »treću crkvu«, koja je bila »temeljito razorena«, ali je »po pričanju starih« bila »prostrana i vrlo lijepa«, a bila je »glavna crkva« (Matrix Ecclesia).¹⁸

Kao što je zamijetio J. Buturac, crkva je očito stradala prilikom osvajanja grada početkom 1537. godine zato što se nalazila između gradskih vrata i tvrđave, koja je osvojena u opsadi tek deset dana nakon grada,¹⁹ a osim crkve tada je vjerojatno najviše nastradao i dio grada u neposrednom podnožju tvrđave. Crkva Sv. Pavla imala je cinkuru, što se može zaključiti iz spomena oltara Svih svetih »unutar crkvene ograde« u jednom dokumentu iz 1481. godine,²⁰ a posveta oltara upućuje da je uz crkvu postojalo i groblje, očito unutar ograde. Groblje se, sudeći prema veličini grada u srednjem vijeku, moglo prostirati od crkve sve

Procesija od crkve Sv. Terezije, foto Julije Kempf (oko 1910), presnimak s foto-ploče u Gradskome muzeju u Požegi
Procession starting from St. Teresa's Church. (Photo Julije Kempf about 1910, taken from a plate kept at the Civic Museum in Požega)

do sjeverozapadnog podnožja tvrđave (odnosno približno do današnje crkve Sv. Terezije). To bi značilo da je prema istoku, kao i crkva, bilo ograđeno (i obuhvaćeno) potezom gradskih zidina iz 15. stoljeća koji i danas postoji djelomice očuvan, dok je valjda prema ulici koja je od Kamenitih vrata vodila do crkve Sv. Lovre stajao zid cinkture, prostirući se možda dalje prema jugu kao ograda groblja. Moguće je jedino da je tek na kraju groblja postojala poprečna veza prema podnožju pristupnog puta do ulaza u tvrđavu, koja se u tom okviru mogla odvajati od ulice prema Sv. Lovri približno na jugozapadnom uglu današnjeg Trga Sv. Terezije, no to bi moralo značiti da je na odvojkju ulica postojao i manji trg, odnosno ulično proširenje, mali začetak današnjeg Trga Sv. Terezije, ali budući da u tursko vrijeme takva veza nije postojala, čini se da nije postojala ni u srednjem vijeku.²¹

U turskim su gradovima groblja otvorena, pa uz pretpostavku da je na mjestu srednjovjekovnoga groblja nastavljeno ukopavanje i u tursko vrijeme (što je posve moguće), samo groblje nije moglo biti realnom preprekom. Budući da je župna crkva kod Kamenitih vrata bila srušena, uspostavljanju nove ulice očito se prepriječila neka druga građevina. Za traženje odgovora na to pitanje veliku pomoć daju turski defteri, popisi poreznih obveznika, koji u 16. stoljeću pružaju i niz usputnih podataka o samoj gradskoj strukturi.²² Tako se u mahali mesdžida Kejvan-vojvode, dvije parcele spominju kao granične uz MUSALU. Musala je specifična »džamija na otvorenome«, ograđeno dvorište u kome se petkom i na posebne svetkovine okuplja cijela muslimanska gradska zajednica na zajedničkoj molitvi. Uz musalu su obično i groblja, a moguće je da i unutar same ograde musale postoje pojedini istaknuti grobovi, posebno turbeta.²³ Imam požeške musale bio je najbolje plaćeni vjerski službenik u gradu, pa je i musala na neki način zapravo bila »glavna« požeška džamija. Ona je u tom smislu bila pravi nasljednik srušene župne crkve Sv. Pavla, preuzevši na neki način njenu nekadašnju ulogu u gradu koji je doživio radikalni civilizacijski i religijski preobražaj ali je u svim bitnim toposima gradske strukture ostao (u različitim oblicima) i dalje izraziti kontinuitet.

Da je prostor musale nastao u blizini srušene crkve Sv. Pavla a najvjerojatnije upravo na mjestu današnjeg Trga Sv. Terezije, ukazuje, iako posve posredan, jedan podatak iz popisa koji govori da je mahala mesdžida Kejvan-vojvode bila susjedna mahali I. carske džamije. Mahala je u popisu 1565. g. imala 54, a 1579. g. 33 kuće. U međuvremenu je, naime, franjevačka crkva pretvorena u džamiju, prouzročivši preraspodjelu mahala u kojoj su neke kuće koje su prije pripadale mahali mesdžida Kejvan-vojvode pripale susjednoj mahali I. carske džamije. Budući da je I. carska džamija bila današnja crkva Sv. Lovre, očito je da se mahala mesdžida Kejvan-vojvode nalazila uz ulicu koja je vodila od Kamenitih vrata do sjevernog pročelja Sv. Lovre, a to je istočna od tri paralelne srednjovjekovne ulice, koja je prolazila

zapadnim rubom današnjeg Trga Sv. Terezije. Mahala je bila u podnožju tvrđave pa je razumljivo da je u njoj stanovao veći broj vojnika, kao i u susjednoj mahali I. carske džamije (koja je bila zvana i mahala Hisar, tj. tvrđavska), jer se nalazila u južnom podgrađu tvrđave, što samo dodatno potvrđuje pretpostavljeni položaj mahale.

Budući da se samo dvije parcele navode kao granične musali, možemo pretpostaviti da se njena ograda nalazila duž same ulice, odnosno da su te dvije granične parcele stajale uz sjeverni i južni rub ograde musale. To znači da je ulica (tada mahala mesdžida Kejvan-vojvode) u svom središnjem dijelu imala kuće samo na zapadnoj strani, danas zapadnom rubu Trga Sv. Terezije, dok je na drugoj strani stajala ograda musale. Dvije granične parcele, uz koje se u popisu spominje musala, mogle su stajati upravo na današnjem sjeverozapadnom, odnosno jugozapadnom uglu Trga Sv. Terezije, pa je prostor musale u tom okviru u potpunosti odredio dimenzije sadašnjeg baroknog trga. Jedino je na istočnoj strani prostor musale morao biti malo veći nego kasniji trg, jer je njegova ograda spriječila formiranje puta od gradskih vrata do tvrđave.

Požeška musala bila je velika, što posve odgovara veličini i broju stanovnika Požege u tursko vrijeme i značaju grada kao upravnog (a uz Osijek) i najvećeg trgovačkog i obrtničkog središta Slavonije u vrijeme osmanske vladavine.²⁴ Nakon ponovnog osvajanja Požege njena otvorena površina iskorišćena je za stočno sajmište i trgovanje svim onim »što seljaci dovoze na kolima«, čime je rasterećen glavni gradski trg, a tada je otvoren i pravac današnje Župne ulice, koji se istočnim rubom Trga Sv. Terezije proteže dalje Gimnazijskom ulicom do nekadašnjeg pristupnog puta prema tvrđavi, čime je napokon ostvarena izravna veza od Kamenitih vrata do tvrđave. Nakon njenog otvaranja prestala je važnost stare srednjovjekovne ulice koja je vodila od Kamenitih vrata do crkve Sv. Lovre, pa je na mjestu ulice, na dijelu uz novi isusovački vrt, ostao samo uski pješački prolaz, a središnji dio postao je zapadni rub sajmišta. Preostao je tek mali odsječak ulice koji spaja sjeverozapadni ugao trga s Ulicom Sv. Florijana /Kamenitim vratima, ali i on je možda promijenio prvobitni pravac. Uz javnu i otvorenu površinu sajmišta, koja svoju osnovnu geometriju duguje osebujnoj vrsti džamije, podigao je 1756. godine odlučni zagrebački biskup Franjo Thauzy novu sjajnu baroknu požešku župnu crkvu, koja je od 1763. godine, kada je bila posve završena, prostoru dala novi smisao izrazitog baroknog trga, drugog po važnosti u Požegi, ali sa svojim zasebnim i visokim urbanim vrijednostima koje mu daju istaknuto mjesto u našoj urbanoj baštini. Budući da je i musala »naslijedila« srušenu srednjovjekovnu župnu crkvu Sv. Pavla Apostola, ostvaren je izgradnjom nove župne crkve neobični kontinuitet u povijesnom diskontinuitetu sudara svjetova pa i to danas daje crkvi Sv. Terezije dodatno značenje.

Bilješke

1. Požeški trg Sv. Trojstva od svog nastanka u srednjem vijeku pa sve do danas jedinstveno je stjecište svih ključnih prometnih, kao i ostalih najvažnijih integrativnih urbanih silnica ne samo grada nego i velike, četrdesetak kilometara dugačke doline, zaokružene vijencem požeškog gorja, a znatnim dijelom i cijele povijesne regije od masiva Papuka na sjeveru do rijeke Save na jugu, kojoj je grad od samog začetka današnje povijesne prostorne organizacije cjeline krajobraza tog dijela Slavonije prirodno i povijesno središte. Prometne silnice sa četiri strane stječu se u grad i spajaju u središtu, na velikom, organički oformljenom trgu. Glavni gradski trg tu u doslovnom smislu nije samo središte grada, nego i cijele njegove regije, pa s obzirom na veličinu regije, doista nije čudno da je to svojom površinom bio po svemu suđeci najveći od srednjovjekovnih trgova u našoj ukupnoj urbanoj baštini.

2. Zanimljivo je da se u gotovo svojoj literaturi redovito ističe da je požeška srednjovjekovna tvrđava bila »mala«, iako je sa svojom ukupnom tlocrtnom površinom bila primjerice veća od varaždinske tvrđave, a od četiri velika kraljevska županijska castruma o kojima danas nešto više možemo znati (Varaždin, Virovitica, Požega i Vukovar), s kojima je požeški castrum jedino doista usporediv, samo je, čini se, virovitički bio površinom veći, no on nam je nešto više poznat samo u svojoj konačnoj kasnijoj formi renesansne tvrđave s kraja 15. stoljeća.

3. Za urbanu jezgru Požege usp.: **Andela Horvat**, *Planska osnova grada otkriva srednjovjekovnu Požegu*, Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU, br. 7, Zagreb, 1955; **Vladimir Bedenko**, *Urbanistički razvoj Slavonske Požege*, »Čovjek i prostor«, br. 2, 1978. (Tehničkom omaškom došlo je do zamjene potpisa pod slikama: Požega u srednjem vijeku i Požega u XVIII. vijeku).

4. Na dijelu prazne parcele neposredno nasuprot pročelju crkve bespravno je 1994. g. podignut prizemni objekt, koji je zatim nadležna služba zaštite spomenika kulture naknadno sankcionirala, a uglavnom je dovršen (ili je već uoči dovršetka) i proces devastiranja pročelja svih postojećih prizemnica, posebno na istoj strani trga.

5. Julije Kempf ovako opisuje »kolibu«: *Na osrednjoj i najljepšoj glavici tih vinograda bjelasa se sa svih strana vidljiva »Thallerova koliba« – poznata s divnog vidika na cjelokupnu sliku Požege i cijele okoline. Već poslije godine 1780. bio je taj vinograd i brijeg, na kome je danas »Thallerova koliba« u vlasti Pavla Thallera (ljevakarika i pisca rukopisa Uvod u pravu kemiju, op. Z. U., usp. Snježana Paušek Baždar: Flogistonska teorija u Hrvata, Zagreb, 1995). Poslije prelazi vinograd u vlasništvo Vjekoslava Thallera, koji je tamo sagradio godine 1827. i prvu kolibu. Dne 23. prosinca 1854. godine izgorjela je ta koliba, no godine 1855. dao je novi vlasnik Filip Thaller sazidati današnju »kolibu«, koja nije – budi usput rečeno – samo koliba, nego kula na kat s podrumom i lijepim sobama za stanovanje. U toj se kuli slavilo svake godine svečanim načinom »Grgurevo« (uspomena na izgon Turaka 12. ožujka 1688.), a jednom prilikom pribivao je proslavi u ovoj kuli u društvu požeške gospode i gradana uza požeškog opata i župnika Ivana Thallera i slavni dakovački biskup Josip Juraj Strossmayer. **Julije Kempf**, *Požega, zemljopisne bilješke iz okoline i priloge za povijest sl. i kr. grada Požege i Požeške županije*, Požega, 1910, str. 672.*

6. **Vera Horvat-Pintarić**, *Miroslav Kraljević*, Zagreb, 1985.

7. Crkva Sv. Terezije stoji u našoj baroknoj arhitekturi na samom kraju stilskog razvoja baroka kao najistaknutiji i usamljeni spomenik kraja stila (**Durđica Cvitanović**, *Sakralna arhitektura baroknog i klasicističkog razdoblja*, Katalog izložbe *Sveti trag*, Zagreb, 1994, str. 251), no teško ju možemo jednoznačno odrediti kao rokoko-građevinu, osim u najširem smislu stilske težnje za profinjenošću i elegancijom. Njezin vrh, za sada nepoznati arhitekt, kao da je ostvario mali osobni polemički traktat, kontroverziju sa svim temeljnim odrednicama »stila na izdisaju«.

Složeni tlocrt crkve karakteristični je barokni tlocrt čest u srednjoeuropskom baroku, ali ovdje interpretiran na zaseban način s osnovnim ciljem u snažnijem objedinjavanju unutrašnjeg prostora, kojim u konačnici dominiraju tri velika, izvorno bijela, napeta jedra svodova. Oni su osobito pridonosili nekadašnjoj dominaciji bjeline i spiritualnosti u unutrašnjosti crkve, na kojoj su se izrazito isticali oltari sa svojim pozlaćenim detaljima, osobito monumentalni glavni oltar, zanimljiv primjer atektonskog oltara, te pokrajnji, stilski izrazitiji rokoko-oltari, kao i propovjedaonica, rokoko-ispovjedaonica, klupe i drugo. Interijer je izmijenjen u neobaroku potkraj 19. stoljeća, kada su crkvu oslikali Oton Iveković i Celestin Medović, ali izraziti sklad unutrašnjosti očit je i danas.

»Maniriranje« stila najizrazitije je u vanjstini crkve, osobito na zapadnom pročelju kojim dominira visoki zvonik izdižući se izravno iz pročelja. Cjelokupna arhitektura pročelja i zvonika strukturirana je prema atektonskom oblikovnom načelu suprotnom od onog u baroku, a koje najjednostavnije možemo odrediti kao »veće iznad manjeg«. Veći zvonik iznad manjeg pročelja; visoki prozor iznad manjeg ulaznog portala (a uz njega maniristički izdužene niše koje negiraju svaku mogućnost da bi mogle primiti skulpture); iznad ulaznih vrata u bočne, odmaknute kapele (sjeverna je pretvorena u ulazni prostor prigrađenog sjemeništa, sada župnog dvora) po dva su ovalna okulusa, od kojih su donji vodoravni i manji, a gornji okomiti i veći. Izvorno je i lukovica zvonika bila oblikovana posve neobično i konstrukcijski smjelo tako da je donja od dvije stiješnjene kugle lukovice bila manja od one iznad nje, a uz to su još i stupići vitke lanterne bili obojeni bijelom bojom zbog čega se činilo kao da sam vrh lukovice iznad lanterne »lebdí«. Nakon rušenja vrha zvonika u oluji 1926. g. lukovica je obnovljena ali je umjesto donje manje kugle izvedeno šire podnožje, a manja odstupanja očita su i na nekim drugim detaljima, no ipak je u glavnim crtama zadržana izvorna izrazita elegancija.

8. **Julije Kempf**, n. dj., str. 672.

9. Izvorni dokument čuva se u arhivu ing. Dragutina Hanzla u Požegi, kamo je dospio obiteljskim vezama (kopija u Institutu za povijest umjetnosti). Zahvaljujem se g. Hanzlu na ustupanju dokumenta za objavljivanje.

10. **V. Bedenko**, n. dj.

11. Uz četiri tradicionalna godišnja sajma, 1783. g. odobrena su još dva (**Marko Kadić**, *O sajmovima u Požegi i okolici, Požega 1227–1977*, Sl. Požega, 1977).

12. **J. Kempf**, n. dj., str. 672

13. Vrlo sličan primjer ovom požeškom, samo malo više od jednog stoljeća noviji, postoji i u početku geneze današnjeg Zrinskog trga u Zagrebu, koji je najprije nastao kao prostor za stočno sajmište radi odterećenja obližnje Harmice (**Snješka Knežević**, *Mjesto Zrinskog trga u genezi zagrebačke »zelene potkove«*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti br. 11, Zagreb, 1987).

14. Više puta objavljeni plan (**A. Horvat**, n. dj. i dr.) pribavio je iz arhiva u Karlsruheu Gjuro Szabo, poklonivši ga Juliju Kempfu za požeški Muzej. Da je plan nastao upravo 1688. godine, vjerojatno po nalogu vojvode Badenskoga, upućuje osim same gradske strukture i usporedba s nekoliko drugih srodnih planova iz istog vremena, posebice s planom obližnjeg Cernika.

15. Da je obrambena linija koja je ucrtana na planu iz Karlsruhea postojala, odnosno da plan ne prikazuje samo neizvedeni projekt, dokazuje niz elemenata, posebno tragovi trase preostali do danas u parcelaciji, a očuvan je i nasip povišene polukružne topovske platforme sa sjeverne strane podnožja tvrđavskog brijega. Najveći dio obrambene linije, ako ne i njena trasa u cjelini, morao je postojati i u tursko vrijeme, i to najkasnije od početka 17. stoljeća, otkad je postojala već prijeka potreba utvrđivanja grada koji je bio središte slavonskog sandžaka, razvivši se

daleko preko svojih srednjovjekovnih gradskih zidina. Banske čete 1599. g. napale su grad i »spalile« ga (tj. vjerojatno ipak samo neki njegov manji dio, možda onaj izvan srednjovjekovnih zidina), **Nenad Moaćanin**, *Gradovi u turskoj Slavoniji i Srijemu*, doktorska disertacija, Zagreb, 1989, str. 157. N. Moaćanin ističe da je »1643. g. Požeگی u vojnićkom defteru spomenuta kao palanka, što znaći da je (bila) zaštićena dodatnom drvenom utvrdom«, op.c., str. 53.

16.

Urbana struktura Požeگی u tursko vrijeme analizirana je u suradnji s dr. Nenadom Moaćaninom (**Z. Uzelac, D. Stepinac**, *Konzervatorska studija povijesne jezgre Požeگی*, elaborat Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb, 1995).

17.

Da je upravo crkva Sv. Lovre bila pretvorena u prvu carsku džamiju, pokazuje detaljna analiza turskih popisa i ostalih izvora iz turskog vremena. Franjevaćka crkva nije mogla biti prva požeška džamija jer su se franjevci u njoj zadržali sve do 1573. godine, dakle više od tri i pol desetljeća od osvajanja grada. Nakon burnih događaja u gradu oko te godine, franjevci su za zamjenu dobili mjesto za samostan u Velikoj, a crkva je postala druga carska džamija, vjerojatno posvećena Selimu II. To je bila tek treća džamija u Požeگی, jer je u međuvremenu podignuta Jahja-pašina džamija, vjerojatno u novom dijelu grada. No narod ju je zvao »Kloštar džamija« (a ne »Šerklot«, kako se redovito krivo navodi prema oćitoy tiskarskoj premještaljci u izdanju putopisa Evlije Ćelebije), ili pak »Velika«, jer je doista bila najveća, a nalazila se i na najistaknutijem mjestu u gradu, usred ćaršije.

18.

Eusebius Fermendžin, *Acta Bosnae*, Zagreb, 1892, str. 494.

19.

Josip Buturac, *Crkveno-kulturna povijest Požeگی i okolice 1227–1977*, Zagreb, 1977, str. 29.

20.

J. Buturac, n. dj.

21.

Možda će se nešto više o razlozima za nepostojanje te poprećne veze saznati ako se budu provela arheološka istraživanja prilikom buduće gradnje zgrada na zapadnoj strani Gimnazijske ulice, gdje postojeće prizemnice uglavnom nemaju podruma. Probna sonda na mjestu srušene branić-kule na tvrđavi prilikom kratkog sondažnog iskopavanja 1983. g. (D. Sokać-Štimac, Z. Uzelac) dala je dijelom naslutiti da je u starije vrijeme (prije izgradnje gradskih zidina u 15. stoljeću) možda postojao zid od tvrđave prema zapadu, što bi moglo znaćiti da je tvrđava bila spojena i sa starijim obrambenim pojasom oko prvobitnog ovalnog podgrada. Hipotetićni zid, nađen u sondi samo u tragovima šuta, ako se prostirao do podnožja brijega, mogao je u starije vrijeme spriječiti formiranje poprećne ulice (o iskopavanjima na tvrđavi 1983. g. v. **Z. Uzelac**, *Da li je Požeگی starija od 1227. g.?*, »Požeški list«, br. 44, Sl. Požeگی, 1983).

22.

Fazileta Cviko, *O Požeگی u XVI. stoljeću, na osnovi osmanskih katarskih popisa*, Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje, Zbornik radova, izd. JAZU, Zavod za znanstveni rad Osijek, Osijek, 1991. Za potrebe Konzervatorske studije povijesne jezgre Požeگی prijevod i interpretaciju poreznih popisa ućinio je prof. dr. Nenad Moaćanin.

23.

Željko Škalamera, *Beograd 1688. g. na planu Joana Battista Gumppe*, Izd. NBS, Beograd, 1978. g.

24.

Požeگی i Osijek bili su u 17. stoljeću brojem stanovnika zapravo najveći gradovi u Hrvatskoj toga vremena. Nakon radikalne depopulacije potkraj stoljeća i zatim polaganog rasta, Požeگی će tadašnji svoj broj stanovnika doseći tek polovicom 20. stoljeća!

Summary

Zlatko Uzelac

St. Theresa's Square in Požeگی; the Question of Urbogenesis

At first sight St. Theresa's Square in Požeگی resembles many eighteenth century squares in towns of various sizes in the Pannonian plain, dominated by parish churches with tall front steeples. However, it differs from them typologically: as there were no other public buildings in the square, its entire architectural effect depended on the church building. The square is also marked by its specific urban development. Its geometry derives from Turkish times, when it was the site of a »musala« – a mosque surrounded by a very large walled yard used for the communal prayers of the entire Moslem population of the town held on Fridays and holidays. The »musala« was the most important mosque in Požeگی, having inherited the function of the previous Medieval parish church of St. Paul, which had been destroyed during the siege of the city. After 150 years of Turkish rule, the »musala« site was used as an open market. The new Baroque parish church of St. Teresa of Avila was built on the site in 1743. This marked the beginning of a new era: the new church inherited a leading role in the religious life of the community, but the geometry of its immediate environment retained some traces of the old Turkish mosque.